

TEKST KOMPONENTLERIN BAYLANÍSTÍRÍWSHÍ QURALLAR

Utemuratova Gúlzira

Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi

Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew instituti, Nókis

Annotaciya: Bul jumısta tekst túsinigi, tekst sintaksisi hám kórkem tekst komponentlerin baylanıstırıwshı qurallar kórsetilip berilgen. Kórkem tekstti baylanıstırıwshı qurallardıń túrleri hám olardıń tekstti baylanıstırıwdaǵı xızmetleri kórkem tekstten alınǵan mısallar járdeminde analizlendi.

Tayanış sózler: Tekst, almasıq, dáneker, leksikalıq tákirar, kiris aǵza, xiazmatikalıq konstrukciyalar.

Tekst eń keminde eki gáptiń sintaksislik hám mazmunlıq baylanısınan júzge shıǵatuǵın quramalı sintaksislik pútinlik. Teksttiń qurılısındaǵı gápler óz ara hárqıylı sintaksislik qurallar arqalı baylanısadı. Olarǵa leksikalıq tákirar, almasıqlar, xiazmatikalıq konstrukciyalar, waqıt hám orındı bildiriwshi birlikler, bayanlawıshlıq formalar, kiris aǵzalar hám t.b. leksika-grammatikalıq birlikler kiredi [3.51]. Tekstte sintaksislik baylanıs tek gápler arasında ǵana júz bermeydi, bul quramalı sintaksislik pútinlik, abzac, bólimler, baplardı biriktiretuǵın kategoriya. Teksttiń qurılısına kirgen gápler tek strukturalıq jaqtan emes, al mazmunlıq jaqtan da bir-birine sáykes keliwi kerek [2.73]. Sonıń menen birge mazmun izbe-izligi saqlanǵan bolıwı zárúr. Bul teksttiń pútinligin támiyinlewge xızmet etedi.

Kórkem shıǵarmada ayılajaq oy-pikirdiń izbe-izligin támiyinlewde hám oy-pikirdi oqıwshıǵa tıyanaqlı etip jetkeriwde kórkem tekstti baylanıstırıwshı qurallar úlken xızmet atqaradı.

Almasıqlar teksttiń sintaksislik baylanısın támiyinleytuǵın hám teksttiń qalıplesiwinde ayırıqsha xızmet atqaratuǵın til birlikleriniń biri. Bunday xızmetti atqarıwına almasıqlardıń atlıq, kelbetlik, sanlıq, ráwishlerdiń ornına almasıp qollanıla alıwı sebep boladı. Tekst ishinde almasıqlar bir sózdi qaytalay bermew maqsetinde basqa atawısh sóz shaqabınıń ornına almasıp qollanılıp, tekst komponentleriniń sintaksislik hám mazmunlıq jaqtan baylanısın támiyinleydi.

Báhár bayramında Aqshagúl seyilge shıqpadı. Balları menen kúyewin jiberdi. *Ózi* úyde qalıp túslük tayarlamaqshı boldı. *Ol* bárinen de beter ónashada qalıp dártin aq qaǵazǵa tógiwge, okeanniń arjaǵında ózin saǵınıp júrgen qızı Arzayımǵa xat jazǵısı keldi.

“Jigerbentim Arzayım!-dep basladı *ol* xatın.-“Apa” degen tillerińnen anań aylansın. Usı waqıtları seniń jat ellerde qáytip júrgenińdi bir kórgim keledi. *Seni* sonday saǵındım. Saǵınǵanımnan kókiregim tıǵılıp saǵan ne jazarımdı bilmey atırman. Ápiwayı bir traktorshınıń, ápiwayı bir paxtakeshtiń kishkene ǵana sada qızı búginligi Amerikada júredi dep sira oylappan ba? Awıldan Nókiske kóshkende:

-Bizer qıdırıp baratırımız?- dep quwanıp shúldirlegenıń ele qulaǵımnan ketpeydi. On jetige shıqsańda maǵan tap on jeti aylıq nárestedeysen-aw, aynanayın.

Tekstte Aqshagúldiń seyilge barmay, ońashada otırıp qızı Arzayımǵa bolǵan saǵınıshın xatqa túsiriwi sóz etilgen. Teksttegi mazmun bir tema átirapında yaǵnıy Aqshagúldiń seyilge barmay qızına xat jazıwı tuwralı bolıp, mazmun izbe-izligi menen bayan etilgen. Al tekstte almasıqlar bir sózdi qaytalay bermew maqsetinde atlıq sózlerdiń ornına almasıp qollanılıp, tekst komponentleri arasındaqı baylanıstı támiyinlegen.

Teksttiń qalıplesiwinde dánekerlerdiń de xızmeti ayrıqsha. Dánekerler jeke turǵanda leksikalıq máni ańlatpaytuǵın kómekshi sóz shaqabı. Dánekerler jeke turǵande leksikalıq mániǵe iye bolmaǵanı menen teksttiń qurılısında ayrıqsha xızmet atqaradı. Dánekerler tek gáp qurılısındaǵı birgelikli aǵzalar menen qospa gáptiń sınırların baylanıstırıw menen sheklenbeydi. Teksttiń quramındaǵı gáplerdiń, abzaclardıń bir-biri menen baylansıwın támiyinleydi. Sonıń menen birgelikte hár túrli mánilik qatnasıqlardı ańlatadı. Bunı biz tómendegi mısallardan kóriwimizge boladı.

Aqshagúl silkinip qaytadan avtobusqa mindi. Jol boyı kókiregi tıǵılıp, jılaǵısı keldi, lekin, túsken she shıdadı. *Biraq* túskenen keyin de kewlin bosatıp, jılay almadı, bándirgide adam kóp edi.

Berilgen mısalda teksttegi gáplerdi baylanıstırıw ushın *biraq* dánekeri qollanılǵan. Sonıń menen birgelikte qarama-qarsılıq máni *biraq* dánekeri arqalı ańlatılǵan.

Aqshagúl úyine palas ákelip tósegen kúni hámmesi quwanıp qaldı. *Sebebi*, olardıń kóp jıllardan berli alǵan itibarlı múlki usı edi. Awıldan alıp shıqqan kiyizleri eki-úsh jıldı-aq tesilip qaldı. Dártke jarap kiyatırǵan kiyiz benen qosa alıp shıqqan surǵılt palas. Hár jılı qısta qarǵa bir jayıp alsa, dúkannan jańa ákelgendey bolıp shıǵa keledi.

Berilgen mısalda tekst komponentlerin baylanıstırıw ushın *sebebi* dánekeri qollanılǵan. Bul tekstte eki gáptiń arasında jumsalǵan *sebebi* dánekeri aldınǵı gápte ayılǵan xabardıń solay bolıw sebebin onnan sayın ashıp kórsetiw ushın jumsalǵan. Yaǵnıy hámmesiniń quwanıwınıń sebebi ekinshi gáptiń mazmunı arqalı ashıp berilgen.

Dánekerler tekstte abzaclardıń semantikalıq, hám sintaksislik baylanısların támiyinlewshi qural xızmetin de qosa atqaradı [3.56].

Kiris aǵzalar da tekst komponentlerin baylanıstırıw xızmetin atqaradı. Kiris aǵzalar gáptiń mazmunına yamasa onıń bir aǵzasına qatnaslı sóylewshiniń hár túrli modallıq, emociyanallıq, maqullaw hám biykarlaw t.b.qatnasların bildiredi.[1.150] Kiris aǵza xızmetinde kelgen modal sózlerdiń tekst komponentlerin baylanıstırıwdaqı ornı ayrıqsha.

Olar tórtewi sharbaqtaǵı skladqa ótti. Skladta ádewir nárseler bar eken. Matras pa? Kópshik qap pa? Palas, taǵı basqa da qaǵaz qutılar bar.

-*Mine*, usıların bári seniń biyliginde boladı. Endi bulardı birme-bir Aymereke jeńgeyden QOL qoyısıp, qabıl etip alasań. Soń aktlesesiz, men aktińizdi tastıyıqlap beremen. Búginshe usıların ózi úlken jumıs.

Haqıyqatında da, alıs-beris oǵırı mayda jumıs eken. Imırt jabılǵanda zorǵa boldı. Jarı joldan erteńge qaldırıp ketiwge bolmadı, sál jerde hayal-hayalǵa isene me? Ne de bolsa bolıp ketkeni maqul.

Bul mısalda kiris aǵza xızmetindegi *mine*, *haqıyqatında da* sózleri tekst komponentlerin baylanıstırıp turǵanlıǵın kóriwimizge boladı.

Biz bul jumısımızda tekst komponentlerin baylanıstırıwshı qurallardıń ayırımlarına toqtap óttik. Olardıń tekst komponentlerin baylanıstırıwdaǵı xızmeti mısallar járdeminde analiz qılındı. Solay etip, tilimizde sinonimlik qatnas, almasıq, dáneker, kiris aǵzalar júdá ónimli qollanıladı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Sintaksis. – Nókis: Bilim, 2009.
2. Muhammedova S., Saparniyazov M. Matn lingvistikası. – Toshkent, 2011.
3. Qudaybergenov M., Dosjanova G. Tekst lingvistikası. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2018.